

TÜRK YURDU

Türk Ocakları Merkez Hey'etinin
Aylık Yayın Organıdır

Sahibi

Türk Ocakları Merkez Hey'eti Adına
Nuri GÜRGÜR

Genel Yayın Müdürü

Doç. Dr. M. Çağatay ÖZDEMİR

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Osman ÇAKIR

Yayın Koordinatörü

Ragıp Memişoğlu

Yayın Kurulu

Ali AKBAŞ

Meric COŞKUN

Galip ERDEM

Ümit Yaşar GÖZÜM

İlhan GÜLSÜN

Yücel HACALOĞLU

Nevzat KOSOĞLU

Prof. Dr. Hasan ONAT

Ruhi ÖZBİLGİÇ

Doç. Dr. Servet ÖZDEMİR

Dr. Hakan POYRAZ

Prof. Dr. Necmeddin SEFERCİOĞLU

Dr. Fahri UNAN

Danışma Kurulu

Doç. Dr. Ali BİRİNCİ

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY

Prof. Dr. Ahmet Bican ERÇİLASUN

Prof. Dr. İskender ÖKSÜZ

Sadi SOMUNCUOĞLU

Prof. Dr. Orhan KAVUNCU

Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

Büro

Yaşar GİRGİN

İdare Yeri

Sezenler Sokağı 4/12 Sıhhiye- ANKARA

Tel-Faks: 229 69 74

Fiyatı: 200.000 TL.

Yıllık Abone: 2.000.000 TL.

Yazışma Adresi

P.K. 429 Kızılay-ANKARA

Yurtdışı Abone

Avrupa Ülkeleri için: 100 DM.

Diğer Ülkeler için 60 Dolar

Abone Ücreti: "Türk Yurdu 257311

numaralı posta çeki" hesabına,

Yurtdışı havalesi için de T.C. Ziraat

Bankası Kızılay-Ankara Şubesi 1432

numaralı banka hesabına yatırılarak P.K.

Kızılay-Ankara adresine bilgi verilir.

Yayınlanan yazılar muhtevasına ait sorumluluk yazarlarına aittir. Yayınlanacak yazılar üzerinde yazardan müsaade alınarak gerekli düzeltmeler yapılabilir. Gönderilen yazılar yayınlansın yayınlansın iade edilmez.

Dizgi - Baskı

AKTİF MATBAACILIK

Kazım Karabekir Cd. 105/15

Tel: (312) 342 32 07 ANKARA

Kapak

7. Devre 16. Cilt, 110 sayı (456) Ekim 1996

İÇİNDEKİLER

Nuri GÜRGÜR	2	<i>Tarihle Hesaplaşma Zamanı</i>
Ali BİRİNCİ	4	<i>Kemahlı Şeyh İbrahim Hakkı'nın Serencamı</i>
Cezmi ERASLAN	8	<i>Bir Aksiyon ve Arayış Adamı Enver Paşa</i>
Beynun AKYAVAŞ	10	<i>Devlet Gibi Devlet</i>
Nejat HAYTA	11	<i>1912'den Günümüze Egé Adaları Problemi</i>
Ali GÜLER	12	<i>Gençler Şiddete Nasıl Alıştırılır</i>
Hasan TÜZEN	20	<i>Terör ve Gençlik</i>
Mehmet MEDER	22	<i>Filozofların Genç ve Aile İlişkisi Üzerine: Bazı Ahlâki Nasihatleri</i>
İbrahim Etem ÖZDEMİR	24	<i>Bayramların Çocuklar Üzerindeki Etkileri</i>
Ejder ÇELİK	28	<i>Gençlerin Sosyalleşme Sürecine Kitle İletişim Araçlarının Etkileri</i>
Dursun AYAN	32	<i>Güç Koşullara İlişkin Bilginin Gençlik Üzerine Olumsuz Etkileri veya Muhtemel Çaresizlik Edinimi</i>
Erman TOPBAŞ	36	<i>Algı Ekranı</i>
Serdar SAĞLAM- Fahri ATASOY	39	<i>Kâmran İNAN İle Dış Politika, Parlâmento ve Bürokrasi Üzerine</i>
Mehmet ÇINARLI	51	<i>Hatırladıklarım: XVII Devlet Hizmetinde Geçen İlk Yıllarım</i>
Hatice POYRAZ	55	<i>Okul Öncesinde Resim ve Önemi</i>
Erdoğan UYGUR	58	<i>Fransa'da Etnik Diller ve Dil Bütünlüğü Üzerine Bir Araştırma</i>
Adnan GÜLERMAN	60	<i>Türk Ocakları Binaları</i>
Yağmur TUNALI	64	<i>Asrımızın Siyavuşu ve Zaur Mükerrerem</i>
Kâzım SARIKAVAK	66	<i>Farabî ve Yusuf Has Hacib'e Göre Devlet Başbakanında Bulunması Gereken Nitelikler</i>
Kerim COŞKUN	71	<i>Türk Ocakları Genel Merkezinin Düzenlediği Geleneksel 6. Türk Dünyası Gençlik Günleri</i>
	75	<i>Ekim Ayında Kaybettiğimiz Türklüğe ve Türk Ocaklarına Hizmet Etmiş Ünlüler</i>
	77	<i>Haberler</i>

Akademik Temsilciler:

Doç. Dr. Namık AÇIKGÖZ - Muğla

Dr. Necati AKSANYAR - Kütahya

Dr. Faruk ÇOLAK - Niğde

Bayram DURBİLMEZ - Kayseri

Doç. Dr. Cezmi ERASLAN - İstanbul

Dr. M. Mehdi ERGÜZEL - Sakarya

Prof. Dr. Feyzullah EROĞLU - Denizli

Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ - Giresun

Doç. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN - Erzurum

Dr. Rıdvan ÖZTÜRK - Konya

Dr. Mehmet SARI - Afyon

Dr. Cevdet ŞANLI - Edirne

Doç. Dr. Ahmet TAŞAĞIL - İstanbul

Eriman TOPBAŞ - Bolu

Prof. Dr. M. Ali ÜNAL - Isparta

Dr. Nedim ÜNAL - Eskişehir

Kemahlı Şeyh İbrahim Hakkı'nın Serencamı

ALİ BİRİNCİ

II. Meşrutiyet devrinde bir kitabı yasaklanarak memleketi Kemah'a sürülen ve eceliyle ölümlünü takiben İstiklâl Mahkemesi kararıyla cesedinin mezardan çıkarılarak asıldığına dair hakkında dedikodu çıkarılan Erzincan Mevlevihânesi Postnişini Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi, hiç şüphesiz, yakın tarihimizin tanınması gereken şahsiyetleri arasındadır.

Hayat Hikâyesi:

İbrahim Hakkı, Erzincan'a bağlı Kemah kazasının, sonradan Parmakkaya ismi verilen Müşekrek köyünde 1275'de (Rumî-Şenenin ilk günü 12 Mart 1859'dur) dünyaya geldi.¹

Kendi ifadesine göre künyesi Şeyh Ebû'l-Kemal el- Kemahî İbrahim Hakkı bin Hasan bin İbrahim bin Süleyman bin Abdulganî el-Arabî'dir. Annesi Fatma Kamer Hatun'dur.²

Tahsiline yedi -sekiz yaşlarında iken hocası el -Hacc Feyzullah Efendinin derslerine devamla başladı.³ Hocasının, köyünden ayrılıp Erzincan'a taşınması üzerine, İbrahim Hakkı da Erzincan'a gitti. Bu sırada hocasının İstanbul'dan icazet alarak Erzincan'a gelen oğlu Mustafa Zühdî Efendi'nin derslerine devam etti ve icazet almağa muvaffak oldu. Bu meyanda eser yazacak derecede Arapça ve Farsça da öğrendi.

İ. Hakkı birçok defa Hacca gitti. Bu esnada Şam ve Mısır ulemasından da ilim tahsil ederek tefsir, hadis tasavvuf sahasındaki bilgisini derinleştirdi. İlk defa 1299 senesi ramazanında (17 Temmuz-15 Ağustos 1882) İzmir'den gittiği Hac'da Hacc'ın usûlüne (menâsik- hacc) dair Arapça, Farsça ve Türkçe izahatta bulunması Mekte ulemasını hayrette bırakmıştı. Bu meyanda şöhreti yayılan İ. Hakkı, İzmir, Bursa, Sivas, Trabzon gibi birbirinden ve Erzincan'dan çok uzak şehirlerde de ramazanlarda dâvet olunmuş, sohbetleri büyük alâka görmüştü. 1313 zilhiccesinde (14 Mayıs-11 Haziran 1896) Konya'yı ziyaretinde kendisine sikke ve hilât giydirilmesinden altı sene sonra, yüzyirmi senedir metruk ve sönük bir hâlde bulunan Erzincan Mevlevihânesinin ihya ve imarına, 1319 saferinde (20 Mayıs-17 Haziran 1901), memur edildi. Dergâhın bitişiğine yedi odalı bir Darü'l-mesnevî; memleketi Kemah'a da onüç odalı bir medrese inşasına muvaffak oldu. Medreseye, büyük oğlu Mehmed Kemaleddin'e izafeten Kemaleliye ismini vermişti

II. Meşrutiyetin ilânından sonra Erzincan Mevlevihânesinin Evkafa dair işlerini takip etmek için 1328 Şabanında (8 Ağustos-5 Eylül 1910) İstanbul'a gelen İ. Hakkı, aynı ayın son cumasında (2 Eylül 1910) namazdan sonra devrin padişahı Mehmed Reşad ile Şeyhülislâm Musa Kazım'ın ve devlet adamları ile ulemânın da huzurunda, Beşiktaş'daki Sinan Paşa Camii'nde, mesnevî okumuş ve bilâhare bir müddet daha bu şehirde kalmıştır.⁴

1910-1911 kışında, 1911 senesinin ilk aylarında "Erzincan Mevlevihânesi Postnişini Kemahî Ebû'l-Kemal İbrahim Hakkı" imzasıyla İstanbul'da 1329'da (Hicrî senenin ilk günü 2 Ocak 1911), Şemsü'l-İrşad li-Sultan Reşad ismiyle basılan 32 sayfalık risâle siyasetin havasını birdenbire ısıtmış ve müellifi İ.Hakkı'yı Erzincandaki postundan doğum yeri Kemah'a savurmuştur. Aynı risalede ifade ettiğine göre (S.5) 15 sene önce yine Sinan Paşa Camii'ndeki bir va'zından ötürü birinci defa olarak Erzincan'a sürgün edilerek mecburî ikamete tâbi tutulmuştur.

İ. Hakkı'nın, "tertiple eylediği risâle ile Meşrutiyet-i idare aleyhinde birçok telkinat-ı müheyyicede bulunduğu" anlaşıldığından Mülki Ceza Kanununun 55. ve 66. maddeleri mucibince , Divan-ı Harb-i Örfî tarafından müebbeden nefyine (sürgün) karar verilmişti (5Nisan 1911).⁵ Harbiye Nezareti Dahiliye Nezaretine mahkeme kararını

göndererek gereğinin yapılmasını istemişti (15 Nisan). Bu arada Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ile Merkez Kumandanlığı da vaziyetten haberdar edilmiştir.⁶

Kemah'a sürgün edilmesinin üzerinden daha bir ay geçmeden Kaymakamlığa verdiği 20 Mayıs 1911 tarihli istidasında İ. Hakkı, bir seneden beri ayrı kalmış olduğu Erzincan'daki evinin işlerinin yüzüstü kalmış olduğunu, alacak ve verecek işlerinin bulunduğunu ifade ederek bu gibi işlerinin tesviyesi ve işesi için ailesi tarafından kat'î bir şekilde çağrıldığından ötürü şimdilik bir müddetlik de olsa muvakkaten Erzincan'a avdeti bâbında ruhsat istiyordu. Kemah Kaymakamı İbrahim Hüsnü bin Şerif, Erzincan Mutasarrıflığına gönderdiği yazıdaki mütalâası da yine Şeyh'in arzusuna daha kuvvetli bir mesned teşkil ediyordu. Kaymakama göre evvelce Kemah'ta bulunan Şeyh bazılarının kendisine güvenmelerine ve kırılmalarına sebep olduğu için hâlâ aleyhinde bulunanlar vardı. Bu sebeple bir düşmanlık ve kötülük kapısı açılırsa bunun sayısız mahzuru bahis mevzuu olabilirdi. Diğer taraftan ailesinin

Erzincan'da, kendisinin Kemah'ta zaruret ve müzayaka içinde bırakılmalarından müteessir olan Şeyh'in selâmeti bakımından ve zabıta kuvvetinin kifayetsizliğinden dolayı kolayca firar edebileceği de hatıra geliyordu. Binaenaleyh şimdilik muvakkaten de olsa avdeti için izin verilebilirdi (2 Haziran 1911).⁷

Bu gerekçeleri isabetli ve mantıklı olarak kabul eden Erzincan Mutasarrıfı Esad Rauf Bey, kaymakamın tahriratını aynen Erzurum Valiliğine takdim etmiş ise de (10 Haziran 1911) gidişat birdenbire tersine dönmüştür.⁸ Vali Mehmet Hilâl

Bey'e göre Mutasarrıflık, kaymakamlığın tahrirat meâlini tasvip ederek kendisine göndermişti. Halbuki, sözün doğrusu, gerçek çok farklıydı. Devre çıktığında uğradığı Kemah'ta Şeyh Efendi ilede görüşmüş, uğradığı ebedî sürgün (nefy-i müebbet) cezasından uslanmadığını anlamıştı. "Kemah'ta alâkası olmadığı için orada bırakılması caiz olamayacağı gibi Erzincan'da da senelerce Mevlevî dergâhı postnişinliğinde bulunarak pekçoklarıyla ülfet ve insiyet hâsiletmış olmasına binaen mıntikasının Erzincan'a tahvilini mahzurdan salim addedilemeyeceğinden merkumun diğer bir vilâyete nefyi hususuna müsaade buyurulması ve bâdema bu suretle

gönderilecek eşhas hakkında" malûmat verilmesi lüzûmunun Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine tebliğini Dahiliye Nezaretinden istirham ediyordu (17 Haziran 1911)⁹. Vali bir müddet sonra bu arızasına ek olarak Dahiliye'ye gönderdiği telgrafla (7 Temmuz 1911). Şeyh'in yeni taleplerini bildirmek zorunda kalmıştı. Şeyh, muteber kefalete rabt ile Erzincan'a gelmesine ve, artık postnişin de olmadığı için, geçimini temin maksadıyla seyahatine izin verilmesini istiyordu. Şayet kalebent ise altı nüfuslu ailesinin işesini hükümetten bekli-

yordu. Valiliğin mütalâası ise yine aynıydı.¹⁰

Ancak Vali gibi düşünmeyenler ve Şeyh için çırpınanlar da vardı. İlk şaşkınlık geçer geçmez bütün Erzincan'ın hissiyatına ve teessürüne mümessil olanlar Sadârete ilk istidayı gönderdiler (8 Temmuz 1911). Şeyh sahipsiz değildi. Vali'nin de ifade ettiği gibi "pekçoklarıyla ülfet ve ünsiyet hâsil" ve pekçok gönül fethetmişti.

İstidaya göre "mümaileyh haddizâtında selimü't-tab, müstakimü'l-efkâr, nadirü'l-emâsil, âlim ve fâzıl dâiyandan" idi. "Cezbe-i hâli ve teb-

liğdeki istiğrakı mensubat-ı mahfiyeye müstenid olmayan gayriihtiyarî telifi düçar-ı mesaib etmiş ve bu ise kendisine bir ders-i ibret" olmuştu. Artık tebliğinde itidal vardı ve Meşrutiyet hilâfına hareketi bahis mevzuu değildi. Bunun içindir ki kusunun affı ve düştüğü girdaptan kurtarılması hususunda gereken delâlet ve inayet Sadrâzamdan, umum Erzincan ahali adına, istirham olunuyordu. İstidamın altında dikkate değer imzalar vardı: Şeyh Fehmi Efendizâde Ahmed Fevzi, Kadîrî hülefasından Mehmed Arif, Nakşibendî Hülefasından Mehmed Müştak, Müftü Dairesi Müdürü ve üç tüccar: İbrahim Rıfat ibn Şerif, es-Seyid Mehmed Kâmil, Mehmed Tayyib.¹¹

İstidaya bir cevap gelmemesi cesaretleri kırmamış, bu defa 22 Temmuz'da Dahiliye Nezaretine, bir sureti de Meşihat Makamına gönderilen, bir telgraf çekilerek aynı talepler, yine aynı kararlilikla, bu defa İyd-i Millî (23 Temmuz Bayramı) hürmetine ve Erzincan'da bîkes kalan çocukları lisanından istirham olunmuştu. Erzincan ve tabii temsilcileri, Divan-ı Harb-i Örfî'ye karşı yekvücut olmuş, üç lisanda şiir yazan, biraz meczub, daha çok cazib olan cerbezeli sohbetleriyle gönüllere giren Mevlevî Şeyh'ini ısrarla talep ediyordu. Telgrafın altında da nerdeyse aynı temsilcilerin imzalar vardı; Şeyh Fehmi Efendizâde Ahmed Fevzi, Nakşi Şeyhi Samî, Kadîrî Şeyhi Mehmed, Ulemâdan Ömer Lütfî, ulemadan Mehmed Müştak, tüccardan Kâmil".

Meşrutiyet postunun yeni sahiplerine karşı postunu koruyan Mevlevî Şeyhi Harb-i Umumi'de, Cihad-ı Mukaddes ilanından (14 Kasım 1914) sonra, bu defa kendi rızasıyla, Erzincan'ı terketti ve Cihad davetine katıldı. Cihad hakkındaki yolculuğunu ve heyecanlarını anlattığı risâlesine yine Sultan Reşad'a izaleten bir isim verdi: **Tuhfetü'r- Reşad fi Fezailic- Cihad**(11 s.)¹²

Cezasının affından sonra da heyecanından birşey kaybetmeyen İ. Hakkı, 11 Ocak 1915 Pazartesi günü Cihad için Kanal Seferine (Mısır) katılmak üzere Mevlevîhâne'den Mevlevî gönüllüleriyle hareket etti. Bu esnada altı yaşında bulunan oğlu Abdülbâki'nin sağ elinde kılıç, sol elinde Sancağ-ı Resûl bulunuyor; naatlar okunuyor, tekbir getiriliyordu. Gönüllüler, Askerî Saray Meydanından onbinden fazla cemaat tarafından selâmet duaları okunarak yolcu edildiler.

Mevlevî gönüllülerini Kemah'ta halk ve ünlü Sağırzâde ailesi karşıladı. Eğin'de yine aynı alâkayı gören gönüllüler Harput'ta Sağırzâde ailesinden Vali Sabit (Sağiroğlu) Bey tarafından iltifat ve ikram gördükten sonra, büyük alkışlarla karşılanıp uğurlandıkları şehirlerden; ezcümle Arapgir, Malatya, Antep, Kilis ve Halep'ten ve bunlara bağlı nahije ve köylerden geçerek 1915 senesinin Şubat ayı içinde Şam'a geldiler.¹³

Gönüllülerin Kanal Seferinde neler yaptıkları ve Şeyh İbrahim Hakkı'nın son seneleri hakkında tek bildiğimiz Kemah'a sürülmesine sebep olan risâlesi **Şemsü'l-İrşad li-Sultan Reşad**'ın (Ankara, 1339 26 s. İkaz Matbaası) yeniden basıldığı hakkındadır. Ancak bu baskının nasıl bir aksiyadısı olduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz.¹⁴

Şeyh İbrahim Hakkı gerçekten de dikkate değer bir şahsiyetti. Türkçe, Arapça ve Farsça manzum ve mensur eserler yazmış ve bunların bir kısmını da bastırmıştı. Yaşadığı maceralı hayatı olmasa bile sadece bu eserleri dolayısıyla bile hayatı tetkike değer görünmektedir.

Divanındaki bir şiiri (Sâkinâme-i Hakkı) iç dünyasının bir tercümanı olarak nakledilebilir:

Sâkiyâ sun şevkile peymaneler gelsin bize
Bâde-i aşk nûş eden mestâneler gelsin bize

Boynuna seng-i melâmetler hamayil eyleyip
Kûşe kûşe çağrışan divâneler gelsin bize

Varlığın yokluğa verip kendisin mahveyleyen
Mesken-i Uşşak olan virâneler gelsin bize

Âşıkım mâşuk dilinden âleme saldım salâ
Can u başın terk eden merdâneler gelsin bize

Hakkıyâ Hakka buyurmuş Pîrimiz Molla-yı Rum
Câh u cennet bilmeyen atşâneler gelsin bize

İbrahim Hakkı altmış beş yaşının içinde, en büyük acı ile karşılaşmadan, yâni Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasından (2 Eylül 1925) onbir ay önce 14 Ekim 1924'de (15 Rebiyü'l-evvel 1343) Erzincan'da dâr-ı ukbaya sefer etti ve Terzi Baba Kabristanında tâife-i hâmuşane katıldı.

Ancak Mevlevi Şeyhinin çilesi bundan sonra da devam etmiş; önce mahkemede, rüyasında Peygamber Efendimizi gördüğü için, müdafaasını okumaktan vazgeçtiği ve ertesi gün de vefat ettiği, gerçeğin tespiti için mezarının açılıp kapatıldığı yazılmıştır.¹⁵

İrtihâlden yetmiş sene sonra ise hakkındaki dedikodular tam bir faciaya tahvil edilmiş ve bu defa 1926 senesinin ikinci yarısında, şahit veya seyirci sıfatıyla muhatap bile olmadığı İstiklal Mahkemesi tarafından, hayatında ele geçirilemediği için, gömüldükten sonra mezarından cesedinin nasıl çıkarılıp asıldığına dair tafsilâtli ve teferruatlı sayfalar¹⁶ ve senaryolar¹⁷ yazılmıştır. “Böylesi bir zulme Dünya tanık olmadı” başlığı¹⁸ altındaki acıklı sayfalarda bulunmayan tek şey gerçeğin kırıntısıdır ve bu en büyük teselli vesiledir. Bu başlıktan alınabilecek bir ilhamla son söz olarak şu söylenebilir: Orhun Âbidelerinden beri Türk lisanıyla bu denli bir tarihî yalan yazılmamıştır.¹⁹ □

Dipnotlar:

- 1- Şeyh İ. Hakkı'nın doğum senesini ve ölüm tarihini. **Kemahlı Alimler** adıyla bir kitap hazırlayan Tarihçi Ömer Menekşe dostuma borçluyum.
- 2- Bu künyeyi kendi eserlerinde vermektedir: Meselâ bkz: **Şemsü'l-İrşad li-Sultan Reşad**, Dersaadet, 1329 s.4 Mürettibin-i Osmaniye Matbaası
- 3- Hayatına dair bilgiler için bkz: **Divan-ı Ebu'l-Kemal**, İstanbul, 1324 (1908) s.82-84; Divanının 1906'da basıldığını yazan Tahir Erdoğan Şahin (**Erzincan Tarihi**, Erzincan, 1987 s.275) yanılmaktadır. Vehbi Cem Aşkun (**Terzibaba ve Erzincan Şairleri**, Balıkesir, 1956 s.53-54) Divandaki bilgileri nakletmektedir.
- 4- **Şemsü'l-İrşad**, s.4-5
- 5- BOA, DH-SYS. Dosya Nu. 41, Sıra Nu.3 Ceza Kanununun 55. maddesi “Devlet-i Aliyyenin emniyet-i dahiliyesini ihlal eden cinayet ve cünhalar” 60. madde ise şifahî veya yazılı neşriyat yolu ile halkı tahrik hakkındadır.
- 6- BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41, Sıra Nu.3
- 7- BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41, Sıra Nu.3

8- BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41, Sıra Nu.3

9- BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41, Sıra Nu.3

10- BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41, Sıra Nu.3

11- BOA, DH-SYS Dosya Nu. 41, Sıra Nu.3

12-11 sayfalık risâlesinin basıldığı yer ve senesi üzerinde kayıtlı değildir. Harf şekline bakılırsa Şam veya Halep'te basılmış olmalıdır. İçinde **Cennetü'l-Mücahidin** adıyla Arapça (s.8) ve Türkçe (s.9) iki kısım bulunmaktadır. Fiati bir kuruştur.

13- Yolculuğun hikâyesi için: **Tuhfetü'l-Reşad fi Fezaili'c-Cihad**, s.2-5; Mevlevî gönüllüleri hakkında bir yazı için: Hâfız İbrahim, “Cihad Hatıralarından: Bir Ketibe-i İclal-Mevlevî Gönüllüleri”, **Sebilür-Reşad**, Sayı. 327 (5 Şubat 1330) s.115-117.

14- Kitabın üzerindeki sene hicrî olmalıdır. 1923 senesi ortamında yâni mâli 1339'da basılmış olması mâ'kul görünmemektedir.

15- Tahir Erdoğan Şahin, **Erzincan Tarihi**, Erzincan, 1987 s.275-276; İbrahim Hakkı Merhum'un kitabesi okunmayan mezar taşı resmî bu kitapta (s.291) bulunmaktadır.

16- Hasan Hüseyin Ceylan, **Cumhuriyet Dönemi Din ve Devlet İlişkileri**, Ankara (1991) s.31-34. 21. baskı yapan kitapta. İ. Hakkı'nın sürgününe sebep olan kitabın ismi yanlışır: **Şemsü'l İrya ila Sultan Reşad**. Bu yanlışın ilk sahibi T.E.Şahindir (age. s.275).

17- İbrahim Hakkı'nın cesedinin asılması efsânesi **Bize Nasıl Kıydınız?** isimli bir filme de sermaye olmuştur. Senaryo Emine Şenlikoğlu imzasını taşımaktadır.

18- Başlık H.H. Ceylan'ındır (age s.31)

19- İ. Hakkı'nın gördüğümüz son manzum eseri Farsça'dır. **Pend-i Pesendide der Fezail-i Rûze** isimli kitabın (s.36) baskı yeri ve senesine işaret edilmemiştir. Matbu ve gayrî matbu eserlerinin bir listesi **Şemsü'l İrşad li-Sultan Reşad** isimli eserinin 1339'da basılan nüshasının iç kapağında verilmiştir. Sürgününe sebep olan bu sonuncu kitap için müstakil bir yazı yazmayı düşündüğümüz için hakkında bilgi vermedik.